

Een

James
Marriott

wereld

ten have

zonder

boeken

**Wat ontlezing met
onze samenleving doet**

Inhoudsopgave

Inleiding	9
1 De lezende mens	23
2 De opkomst van het lezen	35
3 De opkomst van het scherm	61
4 De omkering van de verlichting	86
5 De politieke macht van boeken	107
6 Het einde van de democratie	130
Conclusie	157
Dankwoord	171
Aanbevolen literatuur	173
Noten	179

I

De lezende mens

In de eenentwintigste eeuw is lezen zo'n vanzelfsprekend onderdeel van ons bestaan geworden dat we nauwelijks nog beseffen hoe bijzonder het eigenlijk is. We leven in een wereld die letterlijk is overdekt met tekst. Op elke straathoek, op iedere doos cornflakes, op elk pak vruchtensap en op elke winkelpui staan woorden.¹ Voor een tijdreiziger uit de oudheid zou juist die onweerstaanbare drang om alles van tekst te voorzien waarschijnlijk een van de vreemdste trekken van onze beschaving zijn. Maar zelf merken we het nauwelijks op. Onze ogen dwalen bijna vanzelf langs reclameborden, straatnaamborden en etiketten, terwijl we voortdurend lezen zonder ons daarvan bewust te zijn. In zo'n omgeving lijkt lezen iets natuurlijks, bijna een aangeboren eigenschap van de mens. Toch is leren lezen een van de opmerkelijkste prestaties waartoe het menselijk brein in staat is. Walter Ong verwoordt het kernachtig in *Orality and Literacy*: 'Het schrift heeft, meer dan welke andere uitvinding ook, het menselijk bewustzijn veranderd.'²

Spreeken is iets wat we van nature doen. Lezen en schrijven niet. Er is nog nooit een menselijke gemeenschap ontdekt die geen taal kende. Maar in de ongeveer 300.000 jaar dat de mens bestaat, is het schrift slechts vier keer uitgevonden (volgens sommige onderzoekers zelfs maar drie keer): in het oude Soemer rond 3400 v.Chr., in Egypte rond 3250 v.Chr., in China rond 1250 v.Chr. en in Midden-Amerika ergens voor het begin van onze jaartelling. 'Niets in onze evo-

lutie heeft ons voorbereid op het verwerken van taal via onze ogen,' schrijft de cognitief neurowetenschapper Stanislas Dehaene. 'Toch genieten wij van Nabokov en Shakespeare met een primatenbrein dat oorspronkelijk is gevormd voor het leven op de Afrikaanse savanne.' Met dezelfde ogen die ooit speurden naar de sporen van prooidieren en de horizon afzochten naar roofdieren, maken wij nu razendsnelle, bijna onzichtbare bewegingen langs rijen kleine zwarte tekens en ontlenuen daar betekenis aan.³

Terwijl we veelal leren spreken zonder formeel onderwijs, luisterend naar onze geduldige ouders die voortdurend tegen ons praten, zijn lezen en schrijven vaardigheden die ons doelbewust moeten worden aangeleerd, vaak met de nodige inspanning en meestal binnen onderwijsinstellingen. Sterker nog, goed leren lezen en schrijven is zo moeilijk, zo tijdrovend en zo belangrijk dat het onze hele voorstelling van de menselijke levensloop heeft veranderd. Sommige historici stellen dat de opkomst van de boekdrukkunst een nieuwe levensfase noodzakelijk maakte. Omdat iemand zonder leesvaardigheid niet volwaardig aan de moderne samenleving kon deelnemen, ontstond er een periode van voorbereiding die wij 'de kindertijd' noemen. Er moest een geheel nieuwe wereld van spellingboekjes, prentenboeken en eenvoudige leesboekjes worden ontwikkeld om kinderen stap voor stap binnen te leiden in de geletterde wereld van volwassenen. In een samenleving zonder schrift, zo is de redenering, gaan mensen bij elkaar zitten om te luisteren naar en te leren van dezelfde verhalen en liederen.

Wanneer we leren lezen, verandert de architectuur van ons brein. 'Je hersenen zijn veranderd,' zegt de evolutionair bioloog Joseph Henrich. Leren lezen 'verdikt het *corpus callosum*, de informatieverbinding tussen de linker- en rechterhersenhalft',⁴ wat volgens Stanislas Dehaene leidt tot 'een enorme toename van de informatie-uitwisseling' tussen beide hersenhalften.⁵ Daardoor denken geletterde

mensen anders. Ze zien de wereld minder holistisch en meer analytisch, aldus Henrich – ze ‘neigen ertoe om situaties en objecten uiteen te leggen in hun samenstellende delen. Zij vertrouwen minder op brede configuraties en gestaltpatronen.’⁶

Zoals de cognitief neurowetenschapper Maryanne Wolf uitlegt, is het soort lezen waarbij je volledig opgaat in een gedrukte tekst, het zogenoemde ‘diep lezen’, een mentale prestatie van verbluffende complexiteit. Tijdens deze vorm van lezen vinden talloze ingewikkelde denkprocessen plaats: we ‘verbinden nieuwe informatie met wat we al weten, leggen verbanden, trekken conclusies, toetsen wat waar is, verplaatsen ons in het perspectief van anderen (waarmee we onze empathie en kennis vergroten) en brengen al die inzichten samen in een kritische analyse’. Lezen is geen passieve bezigheid, maar een creatief en verbeeldingsvol proces. Terwijl we de woorden op de pagina mentaal verwerken, geven we ze voortdurend betekenis vanuit onze bestaande kennis en ervaringen. Daarom is lezen, zoals Wolf zegt, ‘voor onze soort de brug naar inzicht en oorspronkelijk denken’.⁷

Dat verklaart ook waarom veel tweedehandsboeken vol staan met onderstrepingen en kanttekeningen van vorige eigenaars. Tijdens televisiekijken of het eindeloos scrollen op een telefoon doen mensen dat zelden. Een video bekijken is een tamelijk passieve bezigheid. Lezen daarentegen is een vorm van nadenken. In een gesprek met Maryanne Wolf over de bijzondere waarde van de uren ononderbroken leestijd tijdens een lange vlucht verwoordde *The New York Times*-columnist Ezra Klein dat op treffende wijze: ‘Mijn denken wordt ruimer en rijker aan associaties (...) Ineens krijg ik inzichten die problemen volledig kunnen openbreken of volstrekt nieuwe denkrichtingen laten zien.’ Wanneer hij uit het vliegtuig stapt, heeft hij het gevoel dat ‘ik in vier uur tijd ongeveer drie maanden denkwerk heb verricht’.⁸

Juist omdat lezen zo’n actieve vorm van meebelevens is,

bevat het cliché dat we 'onszelf kunnen verliezen' in een boek letterlijk een kern van waarheid. Zoals Maryanne Wolf schrijft: wanneer we geheel opgaan in een roman, 'worden er hersengebieden actief die samenhangen met wat de personages voelen en doen'. Lees je bijvoorbeeld Flauberts *Madame Bovary*, dan gebeurt er iets opmerkelijks: 'Wanneer we lezen over Emma Bovary's zijden rok, worden de gebieden in ons brein die verbonden zijn met tast geactiveerd. En wanneer we lezen hoe Emma uit haar rijtuig springt om Léon, haar jonge, wispelturige geliefde, achterna te gaan, activeert dat gebieden in de motorische schors die beweging aansturen.'⁹ Die bijna letterlijke deelname aan het leven van een fictief personage, en de empathie die daardoor ontstaat, vormt een wezenlijk onderdeel van de intellectuele en emotionele rijkdom van 'diep lezen'.

Het lezen van een grote negentiende-eeuwse roman, zoals *Madame Bovary* of George Eliots *Middlemarch*, vraagt veel van ons brein. Geschreven taal heeft meestal een veel grotere informatiedichtheid dan gesproken taal en bevat meer ongebruikelijke woorden. De lezer moet telkens opnieuw lange, complexe zinnen ontcijferen en hun betekenis vatten. Neem bijvoorbeeld deze passage uit het begin van *Middlemarch*:

[Dorothea] was oprecht en ongedwongen, hartstochtelijk, en had bepaald geen hoge dunk van zichzelf; integendeel, het was aardig te zien hoe ze [haar zus] Celia allerlei aantrekkelijke eigenschappen toedichtte die de hare verre te boven gingen, en als er een heer met andere bedoelingen op de Grange leek te komen dan een bezoek aan mijnheer Brooke, concludeerde ze dat die zeker verliefd was op Celia; sir James Cettam, bijvoorbeeld, die ze voortdurend uit Celia's oogpunt beschouwde en van wie ze zich afvroeg of Celia er goed aan zou doen zijn aanzoek aan te nemen.¹⁰

Terwijl je dit soort lange zinnen leest, ben je steeds op zoek naar literaire stijlmiddelen die de tekst meerdere lagen geven zoals ironie (is dit wel helemaal serieus bedoeld?) en vrije indirecte rede (kleurt het perspectief van een ander personage deze passage op subtiële wijze?). Je moet geregeld van perspectief wisselen: hoe kijkt Dorothea hiernaar? Wat denkt meneer Casaubon? Hoe voelt Will Ladislav zich? En ondertussen vult je verbeelding in wat de schrijver onuitgesproken laat: hoe ziet de studeerkamer van meneer Casaubon eruit? En daarnaast moet je ook nog een beroep doen op je historische kennis om de tekst goed te begrijpen: *wat is een phaeton ook alweer?*

Wie echt wil begrijpen hoe ingrijpend lezen ons denken beïnvloedt, doet er goed aan zich te richten op de eerste geletterde culturen. De uitvinding van het schrift in het oude Nabije Oosten was waarschijnlijk de grootste intellectuele revolutie die de mensheid ooit heeft gekend. Dankzij het schrift konden de eerste beschavingen ontstaan. Het veranderde de manier waarop samenlevingen werden georganiseerd en bestuurd voorgoed.

Volgens Walter Ong was de belangrijkste impact van het schrift misschien wel dat het de volken uit de oudheid bevrijdde van de last van het geheugen. Voor ons is dat moeilijk voor te stellen. Wij leven in een wereld die bijna dwangmatig alles bewaart. In de eenentwintigste eeuw wordt vrijwel alles opgeslagen. Elke conceptversie van een belangrijke e-mail die nooit wordt verstuurd, wordt automatisch bewaard. Onze telefoons staan vol met duizenden foto's van vakanties, avondjes uit en volstrekt overbodig gefotografeerde maaltijden (dezelfde salade vanuit vijf verschillende hoeken die nauwelijks van elkaar verschillen). Maar in een schriftloze wereld moet alles wat je wilt bewaren, worden opgeslagen in je hoofd. Wat je vergeet, is voorgoed verdwenen, opgelost in de altijd aanwezige leegte van de vergetelheid die boven iedere pregeletterde cultuur

hangt. Daarom, zo schreef Ong, was er uiteindelijk maar één manier om kennis te bewaren, namelijk 'door gedenkwaardige gedachten te denken'.¹¹

Daarom bewaren pregeletterde culturen hun geschiedenis, afstammingslijnen en sociale gebruiken meestal niet in droge lijstjes of uit het hoofd geleerde etiquettevoorschriften – de mondelinge tegenhangers van *Burke's Peerage* of *Debrett's*. Zulke opsommingen kunnen gemakkelijk in geschreven vorm worden opgeslagen, maar ze blijven veel minder goed hangen in het menselijk geheugen. Als je kennis in je hoofd wilt opslaan, moet die kennis boeiend genoeg zijn om te onthouden; om bewaard te blijven in het geheugen, moet kennis *leven*.

Daarom geven schriftloze samenlevingen de voorkeur aan het levendige, het gewelddadige, het groteske en het wonderbaarlijke. Dat is de felverlichte wereld van de Griekse mythen, bevolkt door helden, reuzen en legendarische monsters – de producten van de orale cultuur van het oude Egeïsche gebied. Geen wonder dat de verhalen van de oude Grieken tot de onvergetelijkste ooit behoren. Na duizenden jaren leven ze nog altijd voort in ons collectief geheugen. We hebben het nog steeds over Helena van Troje, de mooiste vrouw ter wereld; over Achilles, de snelste van de Grieken; over Odysseus, Circe, de sirenen en de cycloop Polyphemos. De classicus Eric Havelock ging zelfs zover te betogen dat de *Ilias*, Homerus' beroemde epos over de Trojaanse Oorlog, voor zijn eerste toehoorders veel meer was dan een spannend verhaal. Het was een enorm archief van de herinnering. Volgens Havelock was Homerus' gedicht een uitgebreide encyclopedie die uit het hoofd geleerd kon worden en die de essentiële kennis, wijsheid en cultuur van de Griekse wereld bewaarde in de vorm van een van de meeslependste verhalen die ooit zijn verteld. De verhalen in de *Ilias* gaven de kennis over de Griekse beschaving precies die levenskracht waardoor zij

bewaard kon blijven. De offers van priesters, de rituele handelingen, de krijgstochten van mannen, de raadgevingen aan hun vrouwen en het uitvaren van schepen in de *Ilias* zijn dan ook meer dan episoden uit een verhaal. Het zijn paradigma's: voorbeelden, die de toehoorders moesten laten zien hoe ze behoorden te leven.¹² Voor moderne lezers lijkt dat een vreemde rol voor poëzie. Toch is die functie minder ongewoon dan het op het eerste gezicht lijkt. Oudere generaties Engelstaligen gebruiken poëzie nog steeds vaak op die manier. Zij halen woorden van Shakespeare aan om hun eigen leven te begrijpen en er betekenis aan te geven: 'Neither a borrower nor a lender be' of 'All the world's a stage'.

Dat betekent ook dat schriftloze samenlevingen meestal behoudend zijn. Als herinneren de enige manier is om kennis te bewaren, moet je enorm veel mentale energie en aandacht besteden aan het verleden: de verhalen van vroeger moeten worden overdacht, herhaald en telkens opnieuw worden verteld. Anders dreigt alle kostbare kennis verloren te gaan die een gemeenschap in de loop van generaties heeft verworven. Dat laat weinig ruimte voor vernieuwing. Evenmin is er veel plaats voor afwijkende ideeën of voor het ter discussie stellen van de bestaande orde.

Een interessant gevolg van de sterke gerichtheid van orale culturen op het verleden en het gedenken is de eerbied die zij ouderen toedragen. De oudste leden van de gemeenschap beschikken immers over de herinneringen die het verst teruggaan en daarmee ook het kostbaarst zijn. Zoals de antropoloog Jared Diamond schrijft over zijn ervaringen onder jager-verzamelaars: 'Ouderen kennen de mythen en liederen van de stam, weten wie familie is van wie, wie wie wat heeft aangedaan, kennen de namen, en gewoonten van honderden lokale planten en dieren, en weten waar ze voedsel moeten gaan zoeken in tijden van schaarste.' In een traditionele gemeenschap is 'de zorg voor ouderen een kwestie

van leven of dood, zoals zeekaarten van levensbelang zijn voor de kapitein van een modern schip'.¹³

De uitvinding van het schrift zette de wereld op zijn kop. De belangrijkste verandering was misschien wel dat mensen voortaan hun geheugen konden veruitwendigen. Schrijven stelde je in staat om een deel van je geest uit te besteden aan een kleitablet of een potscherf. En vanaf het moment waarop men informatie begon op te schrijven, veranderde ook het soort kennis dat de samenleving kon bewaren. Zoals we zagen, is het menselijk brein niet gemaakt voor het onthouden van eindeloze lijstjes, berekeningen of lange cijferreeksen. Wie heeft welke belasting betaald? Welke koopman is hoeveel geiten verschuldigd aan wie? Zonder schrift zijn zulke gegevens nauwelijks te onthouden. Dankzij het schrift kon dit soort informatie voor het eerst nauwkeurig worden bewaard. Zo konden er geheel nieuwe vormen van maatschappelijke organisatie ontstaan: belastingstelsels, bureaucratieën, handel op grote schaal en oorlogvoering over grote afstanden. De eerste grote staten van het oude Nabije Oosten dankten hun macht aan legers van 'schrijvers, boekhouders, archivariissen en ambtenaren' die alle informatie beheerden, 'van graantransporten en tempelgiften tot eenvoudige boodschappen en plechtige lofredes'.¹⁴

Het schrift bracht ook een intellectuele verandering teweeg. Het bereik van het menselijk denken werd nu vele malen groter. Volgens Eric Havelock vormde 'de uitvinding van het Griekse alfabet (...) een gebeurtenis in de geschiedenis van de menselijke cultuur waarvan het belang nog altijd niet volledig wordt beseft (...) een keerpunt dat alle pre-Griekse beschavingen scheidt van alles wat daarna kwam'.¹⁵ Niet iedere kenner van de oudheid zou het zo stellig formuleren. Op de elite na konden de meeste Grieken immers niet lezen of schrijven. Toch voert Havelock een overtuigend betoog.

Doordat tradities en legenden op papyrus konden worden vastgelegd, werden mensen bevrijd van de last om het

verleden te moeten onthouden en konden zij hun cognitieve vermogens aanwenden voor het ontwikkelen van nieuwe ideeën. Geletterdheid maakt ons denken bovendien analytischer, complexer en kritischer. Zonder het schrift is het veel moeilijker om ingewikkelde en abstracte ideeën te vormen. Probeer een formeel-logische redenering maar eens volledig in je hoofd uit te voeren. Dat is vrijwel onmogelijk, tenzij je een uitzonderlijk talent bent. Zodra mensen erin slaagden hun gedachten schriftelijk vast te leggen, konden ze die ook onderzoeken, bevragen en verder uitwerken. Zo ontstond er een nieuwe, revolutionaire manier van denken die uiteindelijk onze hele beschaving zou veranderen. Wanneer we schrijven, plaatsen we een deel van ons denken buiten onszelf. We kunnen onze ideeën van een afstandje bekijken. We kunnen eromheen lopen, ze aanvullen, bekritisieren en aanscherpen. Dankzij het schrift konden tradities niet alleen worden overgeleverd, maar ook worden geanalyseerd, uitgedaagd en verbeterd. Dit was de cognitieve bevrijding van de menselijke soort.

Walter Ong betoogde dat veel manieren van denken die geletterde mensen als volkomen natuurlijk beschouwen, in werkelijkheid heel kunstmatig zijn. Zij zijn gecreëerd door de technologie van het schrift. Een orale cultuur, schrijft hij, 'werkt niet met zaken als meetkundige figuren, abstracte categorieën, formele logica en definitie, en zelfs uitvoerige beschrijvingen en expliciete zelfanalyse komen er nauwelijks voor'. Zulke intellectuele activiteiten ontstaan 'niet eenvoudigweg uit het denken zelf, maar uit door teksten gevormd denken'.¹⁶

Het is goed nogmaals te onderstrepen dat dit alles niet betekent dat geletterde culturen beter zijn dan de zogenoemde 'orale culturen' die geen schrift kennen. Evenmin zegt het iets over de waarde van geletterde of ongeletterde mensen. Geletterdheid brengt niet alleen winst, maar ook verlies met zich mee. Zo wijst Joseph Henrich erop dat leren

Hoe zou een wereld zonder boeken eruitzien?

Het aantal mensen dat leest is wereldwijd in vrije val. James Marriott stelt dat dit de belangrijkste culturele verschuiving van onze tijd is: het tijdperk van het gedrukte woord maakt plaats voor het tijdperk van het scherm. De wereld die wij kennen verdwijnt, en niets zal ooit nog hetzelfde zijn.

Marriott levert met *Een wereld zonder boeken* een gepassioneerde aanval op de triviale schermcultuur en een vurige verdediging van het geschreven woord. Op basis van geschiedenis, mediatheorie en sociologie, laat hij zien dat lezen en schrijven essentieel zijn voor innovatie, creativiteit en complex denken. Als het gedrukte woord verdwijnt, lopen we het risico terug te keren naar de chaos, het tribalisme en de woede van de wereld vóór de grootschalige geletterdheid. Een prikkelend en urgent boek over wat we dreigen te verliezen en wat we nog kunnen redden.

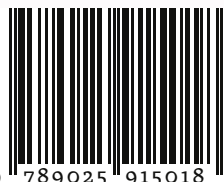

JAMES MARRIOTT is de jongste columnist van *The Times*, woont in Londen en heeft een succesvolle blog op het platform Substack over ontlettering. Dit is zijn eerste boek.

th ten have

VERTALING
Karl van Klaveren
en Indra Nathoe

NUR 130
www.uitgeverijtenhave.nl

9 789025 915018